

VER VAN HUIS

POTTENBAKKERS UIT TEGELEN EN KALDENKIRCHEN OP ZOEK NAAR WERK

Pottenbakkersknechten werken in de negentiende eeuw als regel in de plaats waarin ze zijn geboren en getogen. De weinige vreemdelingen die we bij het inventariseren van de werklieden in de diverse Nederlandse centra tegenkomen vallen dan ook op en trekken extra aandacht. Zo is er in de eerste helft van de negentiende eeuw een groep die ons met name interesseert, afkomstig uit twee grensgebieden: Isselburg en, zuidelijker, Kaldenkirchen/Tegelen. Deze pottenbakkers vinden we in Gelderland en Overijssel, en ook bijvoorbeeld in Gouda.

De vraag waarom ze hun geboortestreek verlieten voor het avontuur elders heeft als meest logisch antwoord dat ze hoopten op een beter bestaan, met wellicht de mogelijkheid om een eigen bedrijf te beginnen.

In deze bijdrage beperken we ons tot een achttal werklieden die vertrokken zijn uit Tegelen en/of Kaldenkirchen, twee sinds 1817 door de landsgrens gescheiden plaatsen, waarvan de inwoners niettemin op velerlei wijze met elkaar verbonden zijn. Dit geldt zeker ook voor de pottenbakkers, die zowel in Tegelen als in Kaldenkirchen werk konden vinden.

Het genoemde aantal van acht pottenbakkers is niet het topje van een veel grotere ijsberg. Het benadert eerder de volledigheid. We hebben inmiddels zoveel onderzoek gedaan in het hele land dat ons slechts een enkeling kan zijn ontgaan. Dat geldt bij uitstek voor diegenen die een duidelijke identiteit

hebben doordat ze korter of langer een eigen bedrijf hadden. De ambitie hiervoor moet een belangrijke drijfveer geweest zijn.

We beginnen ons verslag in Gouda, waar zich tussen 1815 en 1827 drie pottenbakkers hebben gevestigd die daar blijvend geworteld zijn: Theodor Jansen en Johannes Leonardus Glasmachers uit Kaldenkirchen en Joannes Faessen uit Tegelen. De tweede belangrijke stad is Deventer, waar Jacobus Johannes Heutgens omstreeks 1838 als eerste arriveert. De pottenbakker Hendrik Peters had, voor hij zich in 1860 in Deventer vestigde, in Neede en Weerselo gewerkt. In laatstgenoemde plaats experimenteerde hij met tegelkacheln. Nog weer later, in 1886, komt Andreas Arnoldus Janssen vanuit Tegelen en begint in Deventer een eigen pottenbakkerij die door zijn nazaten tot 1983 in werking wordt gehouden.

In Wageningen trouwde in 1818 de in 1795 in Kaldenkirchen geboren pottenbakkersknecht Johannes Gerardus Deckers met Willemijn Arboin, een weduwe die bijna tweemaal zo oud was als hijzelf; enig zakelijk belang voor dit huwelijk konden we niet vaststellen. We besteden kort aandacht aan wat Wageningen in die tijd aan Deckers te bieden had en volgen tenslotte de merkwaardige lotgevallen van Peter Willem Stroeken', die ons verrast heeft met zijn aanwezigheid in marginale pottenbakkerscentra als Alkmaar en Schoon-dijke.

NAAR GOUDA

Gouda was gedurende de gehele negentiende eeuw het belangrijkste pottenbakkerscentrum van Zuid-Holland. In andere steden, zoals Dordrecht, Rotterdam en Leiden, was het ambacht al geruime tijd verdwenen. Alleen in Delft, Oudshoorn, Schoonhoven en Gorinchem werd in de eerste helft van de eeuw nog op bescheiden schaal gewerkt.

Gouda telde in de tijd dat Jansen, Glasmachers en Faessen er hun intrede deden ongeveer twaalf bedrijven, die voornamelijk het traditionele Goudse

aardewerk produceerden, dat onder meer bestond uit keukengoed als kannen, vergieten, pannen en wasteiltjes daarnaast werden er bloempotten, loodwitpotten en aardbeipotjes gefabriceerd en dierenbenodigdheden als kippenvoer- en vogeldrinkbakjes. Naast dit traditionele segment was er vanuit Duitsland in de tweede helft van de achttiende eeuw een nieuwe mode overgewaaid van de zgn. Frankforter potten, een zeer succesrijk importartikel dat grote invloed heeft gehad op het nationale product. Pottenbakkers, niet alleen in

Gouda, ondervonden schade van deze concurrentie en gingen daarom over tot namaak. In Gouda was Johannes Gibbon een van de eersten die er, tegelijk met Jan van der Aa in Delft en Teunis van Tellingen in Arnhem in slaagden een succesrijke fabriek van Frankforter aardewerk op te richten. Frankforter aardewerk bestaat uit kook- en bakgerei met vlakke bodem, geschikt voor de toen moderne fornuizen, licht van gewicht en weinig poreus. Favoriete voorwerpen waren onder andere de tulbandspannen, poffertjes- en hazenpan-

Frankforts aardewerk, in Nederland gemaakt: van buiten ongeglazuurde kookpannen, een tulbandvorm met deksel en zwartgeglazuurde strooier, pijpenkomfoor en pannetjes. (verzameling auteurs)

nen en kleine lichte kookpannetjes. Daarnaast namen de Frankforter pottenbakkers ook andere nieuwigheden in hun assortiment op die met de regio Frankfort niets te maken hadden, zoals zwarte thee- en koffiepotten, kookpotjes en suiker- en peperstrooiers. De modellen waren onder

meer aan Engelse voorbeelden ontleend.² We staan hier bij stil omdat het juist dit nieuwe, niet-traditionele product geweest is dat aantrekkingskracht uitoefende op de pottenbakkers van niet-Goudse origine waarbij de verwantschap van het Tegelse en het Frankforter zwart een rol zal

hebben gespeeld. Het is zeker geen toeval dat Theodor Jansen, die we als eerste in Gouda tegenkomen, werkzaam is in een van de Frankforter aardewerkfabrieken.

Gouds aardewerk, 19e en 20e eeuw. (verzameling auteurs)

Theodor Jansen

Theodor Jansen, in 1793 in Kaldenkirchen geboren als zoon van Wilhelm Jansen, kleermaker, en Johanna Erckens, is in 1812 in Steijl werkzaam als knecht van de jonge fabrikant Mathias van Dijck.³ Niet lang daarna treffen we Jansen in Gouda aan, als rechterhand van Gerardus Staats. Deze had sinds 1815 een aandeel in de reeds genoemde Frankforter aardewerkfabriek van Johannes Gibbon, die, na vererving, bij diens zoon Quirijn terechtgekomen was. Deze Quirijn, inmiddels op leeftijd en werkzaam als klerk ter secretarie, was mede-eigenaar. In 1821 werd de fabriek, die gelegen was aan het Nonnenwater, in zijn geheel in eigendom overgedragen aan de assistent-scheepsmeter Jan van de Wepel.

Uit het feit dat Jansen tussen 1816 en 1820 vier keer als getuige optreedt bij de geboorte van kinderen van Staats en zijn vrouw Catharina Wasman kan zowel het tijdstip afgeleid worden waarop Jansen in ieder geval in Gouda is aangekomen als de identiteit van zijn werkgever. Hij staat in de akten genoteerd als Dorus of Doris Janse, pottenbakkersknecht of pottendraaier. Het plaatsen van zijn handtekening had hij niet geleerd.

In 1821 krijgt hij na het vertrek van Staats een andere werkgever, waarschijnlijk Van de Wepel, die niet zelf achter de draaischijf zal hebben plaatsgenomen. Wellicht werd Jansen zijn meesterknecht en verklaart dit het feit dat hij zich, ter gelegenheid van zijn huwelijk in 1823 met de 18-jarige Johanna Snel, dochter van een van de talloze pijpenfabrikanten die Gouda rijk was, pottenfabriek noemt. We hebben in deze periode geen aanwijzingen gevonden dat hij zelfstandig een bedrijf uitoefende. Zo komt zijn naam op de lijsten van patentschuldigen over de periode 1820-1823 niet voor. Bij de geboorte van de eerste twee dochters, Johanna en Willemina, in resp. 1823 en 1825, is hij pottenbakker, wonende in de Lazarussteeg. Van januari 1827 dateert het verzoek van Jansen, hier Deodorus genaamd, gericht aan Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland om een lokaal aan de Turfsingel 'te mogen appropriëren tot eene Frankforter aardewerkfabriek met een zgn. lange oven en dito schoorsteen teneinde in hetzelfde het fabricaat van Frankforter potten te mogen uitoefenen'.

De omwonenden, hierover door het gemeentebestuur gehoord, hadden geen bezwaren, maar de

gemeente zelf wel. Deze had tijdens het onderzoek van het lokaal geconstateerd dat de constructie voor het genoemde doel ongeschikt was. Jansen had echter intussen een ander plan gemaakt en wel voor het oprichten op een leeg erf van een nieuw stenen gebouw, 'welk plan aan de rekestrant veilig kan worden toegestaan', aldus het gemeentebestuur in zijn brief aan Gedeputeerde Staten. Uit deze woorden blijkt dat Jansen het vertrouwen van het stadsbestuur genoot, en G.S. verleende dan ook de volgende dag de vergunning.⁴

En zo had Jansen in dat jaar zijn doel bereikt: een eigen Frankforter pottenfabriek. Hij was, afgezien van zijn voormalige werkgever, niet de enige die in deze jaren een dergelijk initiatief ontplooid. Zo was er in 1820 op de Raam, het pottenbakkersbuurtje van Gouda, door Colff en Van der Meer een nieuwe fabriek gesticht, terwijl W.F. Sleg, voor hij zich blijvend in Utrecht vestigde, tussen 1826 en 1830 in Gouda Frankforter aardewerk maakte. Ook Adriaan Hornius huurde voor dit doel in 1828 een ruimte.

Van al deze fabrikanten houdt Jansen het in Gouda het langste vol. In de patentregisters, voor zover deze althans bewaard zijn, staat hij als pottenfabrikant en marktkoopman te boek met enkele knechten.⁵ Zijn bedrijf is bescheiden en valt onder een lage belastingklasse. Na 1841 ontbreken deze uitgebreide patentregisters en zijn er alleen lijsten met namen van patentschuldigen bewaard, waarop Jansen na 1841 niet meer voorkomt. In die tijd moet ook hij, evenals de anderen, zijn bedrijfje hebben afgebouwd. De gouden tijd voor de Frankforter pottenfabrieken is voorbij en er worden geen nieuwe bedrijven meer gesticht, noch in Gouda, noch elders. Dit betekent overigens niet dat het Frankforter aardewerk zelf verdwijnt; dit is en blijft deels opgenomen in het repertoire van de traditionele Goudse pottenbakkers, waarvan enkele tot grote bedrijven zullen uitgroeien in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Jansen bleef pottenbakker en werkte nog een aantal jaren in loondienst. Zijn vrouw Johanna Snel was in 1840 overleden, 35 jaar oud, en mogelijk is ook dat een reden geweest om met het bedrijf te stoppen. Hij bleef achter met vijf minderjarige kinderen, waarvan de oudste dochters inmiddels 15 en 17 jaar waren. Met hun hulp zal hij zijn huishouding draaiende gehouden hebben, want hij is niet hertrouwd. Zijn zoon Willem trad in zijn voet-

sporen en heeft zijn leven lang als pottenbakker, c.q. pottendraaier in Gouda gewoond en gewerkt. Theodor Jansen is in 1859 te Gouda overleden op 66-jarige leeftijd.

Johannes Leonardus Glasmachers

Leonard Glasmachers, in 1800 te Kaldenkirchen geboren als zoon van Petrus Glasmachers, herbergier, en Anna Catharina Wassen, komt al voor op de bewonerslijst van 1812 van Tegelen als knechtje van de pottenbakker Jan Pras, die een bedrijf had in de Middelt. Met zijn leeftijd - hij zou 14 jaar zijn - is wat gesmokkeld en hoewel hij tenminste twee broers heeft die ook in Tegelen als pottenbakker hebben gewerkt, veronderstellen we toch dat het hier om onze naar Gouda afgereisde werknemer gaat. Een van deze broers heet Leonard Mathis, maar deze is pas omstreeks 1805 geboren en wordt altijd bij zijn tweede voornaam genoemd. Een andere oudere broer is Franciscus Jozef; deze werd via een huwelijk met de twintig jaar oudere weduwe van Hendricus Wolters mede-eigenaar van diens bedrijf dat gelegen was in Steijl. Hoewel de gebroeders Glasmachers niet uit een pottenbakkersgeslacht stammen, werd het ambacht kennelijk in de familie een aantrekkelijke mogelijkheid gevonden om in het levensonderhoud te voorzien.

Leonard Glasmachers was in mei 1823 in Gouda getuige bij het huwelijk van Theodor Jansen, en dit is tevens de eerste blijk van zijn aanwezigheid in deze stad die tot nu toe is gevonden. Hij zal er stellig al enige tijd gewoond hebben, want nauwelijks twee maanden later trouwt hij zelf met de 18-jarige Geertruy Tompe. Geertruy was in Gouda geboren, maar haar ouders waren afkomstig uit de geboortestreek van de bruidegom, n.l. Mülbracht. Wellicht schiep dit een band.

Over Glasmachers is van de drie door ons in Gouda gevolgde migranten het minst bekend. Ook hij is waarschijnlijk begonnen in een van de Frankforter aardewerkfabrieken. Een van zijn huwelijksgetuigen is Jan Pieter Hakmes, de man die in 1824 de in 1820 opgerichte Frankforter pottenfabriek van Colff en Van der Meer overnam. De andere collega-getuige is Johannes van de Born, die behalve in Gouda vele jaren in Delft gewerkt heeft in een bedrijf van dezelfde signatuur.

Glasmachers heeft vele jaren als pottenbakkersknecht gewerkt voordat hij tussen 1837 en 1840 in de patentregisters wordt aangeslagen als zelfstandig ondernemer op het adres Raam 59. We hebben echter van hem, anders dan van Theodor Jansen, geen aanvraag voor welke vergunning dan ook gevonden. Het is echter wel denkbaar, dat hij in een bestaand lokaal zijn bedrijf heeft uitgeoefend. Het wordt in de patentregisters aangeduid als een potten- en pijpenbakkerij. Na 1840 komt hij niet meer als gepatenteerde voor en horen we eigenlijk niets meer van hem. Ook in het notarieel archief wordt hij niet aangetroffen. In 1855 is Leonard Glasmachers op 55-jarige leeftijd aan het Nonnenwater overleden.

Het echtpaar Glasmachers had twee kinderen, een dochter Helena Maria en een zoon Petrus, die ook pottenbakker werd, wellicht met meer succes dan zijn vader. Toen hij in 1896 overleed plaatste de firma Jan Prince, op dat moment een van de grootste fabrikanten, voor hem de volgende advertentie in de Goudsche Courant van 23 maart: *'Na eene kortstondige ziekte overleed heden in den ouderdom van 72 jaren onzen Directeur P. Glasmachers die ruim 33 jaren in een onzer aardewerkfabrieken met ijver werkzaam was'*.

Joannes Faessen

Joannes Faessen, in 1801 te Tegelen geboren als zoon van Arnoldus Faessen, landbouwer, en Petronella Schrijnewerkers, was ongeveer 20 jaar actief in Gouda, aanvankelijk als knecht, maar al spoedig als fabrikant. Anders dan van Jansen en Glasmachers hebben we van hem in Tegelen tot nu toe geen bewijs gevonden dat hij daar als pottenbakkersknecht heeft gewerkt. Toch zal hij daar het vak geleerd hebben in een van de vele bedrijfjes in de onmiddellijke omgeving van het ouderlijk huis.

Joannes kwam uit een groot gezin met vier broers, een zus en nog drie halfbroers uit een eerder huwelijk van zijn vader. Het waren landbouwers en arbeiders, die, zoals blijkt uit de nalatenschap van vader Arnoldus, die in 1829 op 82-jarige leeftijd overleed, diverse perceeltjes bouwland, heide en broekgrond in eigendom hadden. Er werd een grote verscheidenheid aan gewassen verbouwd, waaronder gerst, klaver, boekweit, erwten en aardappelen.⁶ De jongste broer Willem was pannbakkersknecht en gehuwd met een dochter van de pottenbakker Mathias Plum.

We komen Faessen voor het eerst tegen op 10 februari 1828, wanneer hij in Noord-Waddinxveen, een dorpje in de buurt van Gouda, trouwt met Johanna Nijnink. Ze ondertekent de akte met Antje Nijnes. Haar vader Johannes is klerenbleker. Faessens beroep is op dat moment pottenbakkersknecht, wonende te Gouda. Een eerder bewijs van zijn aanwezigheid, bijvoorbeeld als huwelijksgetuige bij een collega, is nog niet gevonden. Het jonge echtpaar vestigt zich voorlopig te Waddinxveen, waar in februari 1829 het eerste dochttertje wordt geboren.

De zaken deed Faessen echter in Gouda en hij ging daarbij voortvarend te werk. In december 1828 werd hij door aankoop eigenaar van *'een huis en erf, geappropriëerd tot een Frankforter pottenbakkerij en verder getimmerte -- staand en gelegen op den Raam wijk F 85, daarbij nog twee huisjes ingericht tot werkplaats en pakhuis'*.⁷ Het gaat hier om de al eerder genoemde fabriek die in 1820 was opgericht en in 1824 was overgedaan aan de pottenbakker Jan Pieter Hakmes, die het bedrijf in eigendom had samen met de voerman Dirk de Jong. Hak-

mes kwamen we al eerder tegen als getuige bij het huwelijk van Glasmachers. Johannes Faessen is derhalve binnen 10 jaar al weer de derde eigenaar. Hij koopt de affaire voor 1000 gulden met van zijn schoonvader geleend geld. Deze verschaft hem bovendien nog een bedrag van 600 gulden voor de verbetering van de inrichting.

Omstreeks 1830 moet het jonge gezin naar Gouda verhuisd zijn, alwaar in dat jaar een tweede dochter wordt geboren, met een opmerkelijke getuige bij de aangifte op het stadhuis: Lambertus Faessen, 23 jaar en pottenbakkersknecht. Dit blijkt een jongere broer van Johannes te zijn, geboren in 1807 en kennelijk in diens voetspoor naar Gouda gereisd. Daar verblijft hij enkele jaren. In 1834 woont hij in Amsterdam, waar hij in dat jaar trouwt met Elisabeth de Jong. Zijn beroep is koopman, tevens milicien. Het echtpaar krijgt tussen 1835 en 1839 vier kinderen en woont in de Wijdesteeg, alwaar ook een winkel geweest moet zijn. Door zijn vroege overlijden in 1840 kwam al spoedig een eind aan zijn activiteiten, waarvan we niet weten of deze in verband stonden met aardewerk en als ondersteuning dienden voor de afzet van het fabriek van zijn broer in Gouda.

Terug nu naar Gouda, waar in het archief over de jaren 1835-1842 gegevens te vinden zijn over de patentbelasting die ondernemers moesten betalen. Faessen wordt aangeslagen als koopman en pottenbakker met minder dan 14 werklieden. Hiermee kan hij gerekend worden tot de grotere fabrikanten in deze periode. Ter vergelijking: Theodor Jansen heeft in 1835 minder dan drie werklieden en betaalt dan ook minder belasting. Overigens vermindert ook in Faessens bedrijf na 1840 het aantal werklieden.

In juli 1836 overleed Anna Nijnink, nauwelijks 30 jaar oud, bij de geboorte van haar zesde kind, en zo bleef Faessen achter met vier dochttertjes, waaronder een zuigeling. Twee zoontjes waren al eerder overleden. Hij hertrouwde pas drie jaar later met Maria Rost, een dochter van een rietdekker uit het naburige Haastrecht. Uit dit tweede huwelijk werden nog een dochter en een zoon geboren.

Maar ook Joannes Faessen zelf mocht niet oud worden. Al in 1845 overleed hij en dat betekende ook het einde van zijn bedrijf, dat niet door anderen is voortgezet. Als gevolg van de genoemde sterfgevallen is er in het notarieel archief te Gouda het een en ander gedocumenteerd. Zo is er een inventaris uit 1839, maar deze is zeer globaal uitgewerkt. De voorraden aardewerk worden samengevat tot *'diverse gefabriceerde potten en pannen'*, ten bedrage van ruim 1800 gulden. Voorts lag er in een pakhuis een grote partij Engelse en Roersteenkolen opgeslagen ter waarde van 775 gulden. Interessant is een vordering van 200 gulden van Glazenmaker, alias Glasmachers.⁸ Glasmachers woonde tussen 1837 en 1840, de korte periode waarin hij als zelfstandige optreedt, op het adres Raam 59, waar tevoren Faessen met zijn gezin woonde. Een en ander duidt op nauwe betrekkingen en we vragen ons af of Glasmachers wellicht onder de vlag van Faessen enige tijd zelfstandig heeft geopeerd.

Het meest informatieve stuk over Faessen dateert van januari 1846. Het is een inventaris opgemaakt op verzoek van de weduwe Maria Rost.⁹ Hierin staan vele pottenbakkersproducten met name genoemd, waarvan overigens niet altijd eenduidig vast te stellen is of het eigen fabriek dan wel handelsvoorraad is.

Deze inventaris noemt zowel voorwerpen die tot het Frankforter goed gerekend moeten worden alsook andere. Broedertjes-, tulbands-, kaakjes- en ha-

zenpannen horen evenals de groene pannetjes met deksel tot de eerste categorie. Ze vormen een minderheid. Voorts zijn er 'ketels', waaronder mogelijk zwartgeglazuurde koffie- en theepotten kunnen worden verstaan. Daarentegen vertegenwoordigen de waterpotten, groene kannen, doofpotten, kofpotten, stoofsteden en spaarvarkens het traditionele assortiment, evenals de zalfpotten, Brabantse pannen, melktesten en aardbeipotjes. Deze opsomming is nog lang niet compleet, de gefabriceerde en/of ingekochte voorraden zijn zeer gevarieerd, waarbij opvalt dat de ermee verbonden prijzen ook voor die tijd onbegrijpelijk laag geschat zijn. De uiteindelijke balans van Faessens erfenis resulteerde in een bezit van bijna 7000 gulden, waartegenover schulden van bijna 5000 gulden stonden.

Kennelijk bleef de weduwe in of bij de pottenbakkerij wonen. Drie jaar later vonden er twee verkopen plaats.¹⁰ De eerste op verzoek van de voogd over de vier dochters uit het eerste huwelijk, tegen de zin van Maria Rost, de andere belanghebbende partij. De Rotterdamse rechtbank besliste dit geschil in haar nadeel, waarna een aantal niet nader omschreven kleine huisjes, waarin Faessen blijkbaar had belegd, werden verkocht. De tweede verkoping vond enkele maanden later plaats, nu ten huize van Maria Rost. Dan blijkt het pottenbakkersgereedschap, zoals de loodmolen en vijf draaischijven, nog steeds in haar bezit te zijn. Daarnaast zwierf er ook nog het nodige aardewerk rond, zoals een partij hazenpannen, tegels, bloempotten en ook dakpannen. Samen met wat overtollig huisraad, waaronder een marmeren schoorsteenmantel, schilderijen en een pendule, bracht dit alles het nogal schamele bedrag van ruim 100 gulden op, goeddeels door de aankopen van enkele collega-pottenbakkers.

Op deze wijze kwam er te vroeg een einde aan het Goudse avontuur van Johannes Faessen. Van de drie gevolgde pottenbakkers was hij veruit de grootste en de meest ondernemende. Hij kocht een Frankforter aardewerfabriek waarin hij mogelijk ook zwartgoed heeft gefabriceerd, welk genre overigens tot het standaardassortiment van de Frankforters behoorde. Rond 1840 raken deze alternatieve bedrijven overal op hun retour. Uit de nagelaten boedel van 1846 blijkt duidelijk dat Faessen zich al lang niet meer uitsluitend op dit genre toelegde. Zijn erfenis laat zien dat hij zich geheel aangepast heeft aan wat andere Goudse pottenbakkers in die dagen maakten.

NAAR DEVENTER

Jacobus Johannes Heutgens

Jacobus Johannes Heutgens is niet in Tegelen of Kaldenkirchen geboren, maar door werk en afkomst zozeer met die regio verbonden, dat we hem zonder meer tot onze onderzoeksgroep rekenen. Hij werd in 1793 geboren in Den Bosch, als zoon van Heinrich Heutgens uit Venlo en Helena Lutz uit Den Bosch. Heinrichs ouders en verdere familie kwamen uit Kaldenkirchen. Heinrich was katholiek, Helena protestant. De meeste kinderen zijn gereformeerd gedoopt, zo ook Jacobus. Later werd hij overigens katholiek, wellicht door zijn huwelijk.¹¹

Het ouderlijk gezin ging terug naar Venlo en Jacobus zal in Venlo, Tegelen of

Kaldenkirchen het vak van pottenbakker geleerd hebben. Toen hij in 1818 in Kaldenkirchen trouwde met de naaister Allegonda Puts werkte hij daar als pottenbakkersknecht. Het eerste kind werd enige weken later geboren.

Begin 1822 verhuisde het jonge gezin naar Tegelen, en woonde er bij de meester-pottenbakker Hendrik Löcher, fabrikant van zwart aardewerk, in wiens huis een zes maanden oud zoontje is overleden. In Tegelen werd in 1823 nog een tweeling geboren, waarna Heutgens teruggekeerd is naar Kaldenkirchen. Hier werden vanaf 1825 de volgende kinderen geboren en Allegonda Puts is er in 1836 overleden.

In 1838 treffen we Jacobus aan in Deventer; hij is dan getuige bij het huwelijk van een collega; ergens tussen 1836 en 1838 moet hij zijn verhuisd. Waarom vertrok Jacobus Heutgens, weduwnaar met zes jonge kinderen, en waarom vertrok hij naar Deventer? Ondanks de nieuwe rijksgrens die Kaldenkirchen en Tegelen scheidde, waren er geen al te grote belemmeringen voor vaklieden om dan eens aan de ene, dan aan de andere kant werk te vinden. Maar in Tegelen - over Kaldenkirchen weten we veel minder - had het pottenbakkersbedrijf klappen gekregen doordat na de afsplitsing van België exportmogelijkheden waren weggevallen. Er zullen in elk geval redenen geweest zijn voor Jacobus om, ondanks zijn gezinssituatie, aan vertrek te denken.

Het is niet waarschijnlijk dat hij gericht naar Deventer heeft gesolliciteerd, want in die jaren speelde Deventer op keramisch gebied nog een bescheiden rol. Er was één pottenbakkerij, in 1825 opgericht door de koopman Gerrit Jan Hamer, waarvoor aanvankelijk het vakmanschap geleverd werd door zijn meesterknecht, de uit Isselburg afkomstige Johan Diederich Berger. In 1832 werd Berger op staande voet ontslagen; hij begon later een eigen bedrijf in Alkmaar. Hij werd opgevolgd door Caspar Wolff uit Elgendorf in Nassau en Willem Tangerink uit Süderwyck bij Isselburg. Het is bij Tangerinks tweede huwelijk, in 1838, dat we Jacob Heutgens voor het eerst in Deventer treffen. Enige tijd daarvoor was Caspar Wolff vertrokken, en we veronderstellen dat Hamer gericht een vervanger uit het grensgebied heeft geworven. Dat kan hij gedaan hebben via zijn handelscontacten, bijvoorbeeld via reizende Duitse aardewerkkooplieden die handel dreven met Tegelen en Kaldenkirchen. Tangerink en Heutgens werden burens en vormden in alle opzichten een onafscheidelijk duo. Toen Hamer in 1840 naar Goor vertrok, waar hij tot 1846 zou blijven, verhuurde hij het bedrijf aan de beide pottenbakkers, die onder de firmanaam 'Tangerink & Co.' of 'Tangerink en Heutgens' opereerden. Ze waren geen eigenaar, maar wel zelfstandig ondernemer.

Tweemaal namen ze deel aan provinciale nijverheidstentoonstellingen, in 1842 in Deventer en in 1846 in Kampen, en dat verschaft ons enig inzicht in wat ze maakten.¹² Een koffiekannet, theepot, peperbus, een groene en een gele pan verwijzen naar het Frankforter assortiment; voor een kinderserviesje, kannen, bloempotten, een vaas en een duikerpijp is dat niet het geval. Vondsten van ovenafval bevestigen dat beeld: zwarte theepotjes, bouwornamenten en bloempotten.

Toen Hamer in 1846 de leiding weer overnam bleven Tangerink en Heutgens er nog enige tijd werkzaam, maar in 1848 kregen ze vergunning om een eigen bedrijf te beginnen in de Molenstraat.¹³ Hoe dat geëffectueerd is, is niet helemaal duidelijk; waarschijnlijk heeft de Friese pottenbakker Douwe Draaisma, die zich in datzelfde jaar vanuit Zoeterwoude in Deventer vestigde, zich bij hen aangesloten en het bedrijf te eniger tijd overgenomen. In 1850, wanneer zijn in 1823 in Tegelen geboren dochter Maria Margaretha trouwt, is

Jacobus Heutgens pottenbakkersbaas, dus meesterknecht - naar wij veronderstellen bij Draaisma, of toch weer bij Hamer?. Hij overlijdt in 1855, 62 jaar oud. Twee zonen, Peter Heinrich en Peter Wilhelm, beiden in Kaldenkirchen geboren, werden ook pottenbakker. Ze overleden jong, in 1843 en 1851, respectievelijk 25 en 23 jaar oud. De derde zoon, Fredericus Arnoldus, werd vormer in een ijzergieterij, en via zijn kinderen werd deze tak van de familie Heutgens voortgezet.

Hendrik Peters

Johannes Hendrikus Peeters - in Nederland noemde hij zich Hendrik Peters - werd in 1809 in Kaldenkirchen geboren als zoon van Adam Peters en de uit Venlo afkomstige Margaretha Jacobs. We hebben geen bewijs dat hij in Tegelen werkzaam is geweest; we gaan ervan uit dat hij het vak van pottenbakker in Kaldenkirchen heeft geleerd.

We bespreken zijn lotgevallen hier, omdat hij zijn carrière afsloot in Deventer. Hij is echter ook elders werkzaam geweest, in Weerselo en Neede, oorden die alleen dankzij hem een bescheiden plaats krijgen in de Nederlandse keramiekgeschiedenis. Hendrik Peters trouwde in 1836 in Schepsdorf bij Lingen met Harmina Hendrika Andréé. Harmina was in 1815 in Vorden geboren; haar vader, Jacobus Andréé, was daar werkzaam in de pottenbakkerij van zijn broer. Het is niet duidelijk waar Hendrik en Harmina elkaar ontmoet hebben, en ook niet waarom ze in Schepsdorf zijn getrouwd; werk was er voor een pottenbakker in die omgeving niet te vinden.¹⁴

Dankzij een toevallige vondst komen we Hendrik Peters in datzelfde jaar 1836 tegen in Weerselo. Die vondst betreft een artikel in de Overijsselsche Courant van 25 oktober 1836, dat gewijd is aan tegelkachels, en aandacht besteedt aan een niet lang daarvoor door H.Peters te Weerselo opgerichte fabriek waar deze worden gemaakt. Dit soort artikelen is schaars in de kranten van die dagen en omdat we Peters fabriek tot dusver alleen hier vermeld vonden nemen we het stuk integraal over.

Fabriek van Circuleer-Kagchels te Weerselo

Sinds eenige jaren is er te Ochtrup, in het naburige Munster, eene fabriek van zoogenaamde porceleinen circuleer-kagchels opgericht, en wel door de dadelijke bemoeijenis der Pruisische Regering, welke, voor hare rekening, twee lieden, uit dit stadje naar Berlijn zond, ten einde aldaar de kunst te leeren van deze kagchels te bakken, welke loffelijke poging tot aanwaking van dezen tak van industrie met eenen gewenschten uitslag is bekroond, daar de fabriek te Ochtrup, sinds hare oprigting, niet alleen een goed binnenlandsch vertier, maar ook in ons land, en bepaaldelijk in deze provincie eenen niet onaanzienlijken aftrek heeft gevonden. Deze soort van kagchels bevelen zich in het gebruik bijzonder aan, zoo als zij dan ook in een groot gedeelte van Duitschland algemeen zijn in zwang gekomen, daar zij goedkoop zijn dan de ijzeren, minder brand verstoppen, en men hierin allerlei brandstof gebruiken kan, terwijl zij eene bestendig gelijkmatige en aangename warmte doen ontstaan.

Met een zeer goed gevolg wordt dan ook de dorpsschool te Hengelo, in deze provincie, met deze soort van kagchel verwarmd, waarvan men tevens

het nut ondervindt, dat de kinderen zich aan dezelve niet kunnen branden, gelijk zulks met ijzeren meermalen het geval is, en dat dezelve in het minst geen stof afgeven, hetgeen, in de scholen vooral, uiterst lastig is. Deze kagchels behoeven slechts tweemaal daags gevuld te worden, en vereischen alsdan geen verder omzien; om den inkt voor het bevrozen te bewaren laat men eene opening in dezelve vervaardigen waarin de inktkokers geplaatst kunnen worden. Het zal wel geen betoog behoeven, dat niet alleen scholen, maar ook andere gebouwen, als kleine kerken, concertzalen enz. door deze kagchels op eene voldoende wijze, kunnen verwarmd worden, vooral omdat zij eene gelijke warmte door een geheel vertrek verspreiden, zonder dat men in derzelver nabijheid eenigen gloed ontwaart. Hoewel ieder land zijne eigene industrie heeft en het een waar industrieel inzicht is, dat ieder volk niet alles kan, noch moet fabriceren, zoo was het toch hinderlijk, dat men onze grenzen nog moest overschrijden, om, als men zulks begeerde, zich van deze kagchels te voorzien; dit bezwaar is echter thans opgeheven, daar er onlangs, onder de gemeente Weerselo, in de nabijheid van het dorp Hengelo, eene fabriek van dergelijke circuleer-kagchels is opgericht door eenen H.Peters, welke de kunst, om dezelve te bakken, mede te Berlijn heeft aangeleerd, en wiens voortbrengselen, zoowel in deugdelijkheid, als in sierlijke bewerking vooral niets aan die van Ochtrup gewonnen geven; men vleit zich, dat door deze weinige woorden de aandacht der bewoners van Overijssel, welke niet onverschillig kunnen zijn van eene dergelijke fabriek in deze provincie opgericht te zien, op dezelve gevestigd zal worden, daar algemeene bekendheid met eene fabriek de eerste voorwaarde van een goed vertier uitmaakt.

S...

De algemene informatie die het artikel verschaft over keramische kachels en hun gebruik in Duitsland en Nederland verdient enige aanvulling. Deze kachels zijn bekend vanaf de Middeleeuwen. Ze zijn opgebouwd uit keramisch materiaal en bekleed met kacheltegels. Soms hebben die een gebogen vorm, om het oppervlak en daardoor de warmteafgifte te vergroten, maar in de negentiende eeuw zijn ze meestal vlak. Vorm en grootte van de kachel hangen af van de grootte en de functie van het vertrek dat verwarmd moet worden. Door nissen en banken toe te voegen ontstaan verwarmde zitplaatsen, of bescheidener, zoals in het schooltje in Hengelo, een plek om inkt voor bevrozen te behoeden.

In Duitsland zijn deze kachels altijd in gebruik geweest, en aan het begin van de negentiende eeuw begonnen ze aan een nieuwe opmars. Berlijn werd een belangrijk centrum, en ook elders kwamen nieuwe impulsen. Zoals in Ochtrup, waar in 1822 twee jonge pottenbakkers, Volkery en Dircksen, naar Berlijn werden gestuurd om het vak grondig te leren. Teruggekomen stichtten ze de kachelfabriek Dircksen und Volkery.¹⁵

In Nederland zijn keramische kachels wel sinds lang bekend, maar nooit op grote schaal toegepast. Ze werden tegelkachels genoemd, of, net als in Duitsland, porseleinen kachels. Een verwarrende term, want ze zijn van aardewerk of faience, en nooit van porselein. Onder invloed van de hernieuwde belangstelling in Duitsland hebben in Nederland enkele fabrikanten geprobeerd er een markt voor te creëren; één van de pioniers was Hendrik Peters.

Daarnaast hebben Piccardt in Delft en Martin in Zeist tezelfder tijd kachels gemaakt; later kwam daar onder anderen Stoeller in Arnhem bij. Genoemde fabrikanten beperkten zich niet tot kachels; of ook Peters een ruimer assortiment had hebben we niet kunnen achterhalen.

Vermoedelijk is Peters in de loop van 1835 of begin 1836 in Weerselo neergestreken; we hebben geen provinciale vergunning voor de vestiging van zijn bedrijf kunnen vinden. Waar heeft hij zijn kennis op dit gebied opgedaan? Het krantenartikel suggereert Berlijn, maar dat zou op grootspraak kunnen berusten. Het nabije Ochtrup lijkt waarschijnlijker. Over de pottenbakkerijen te Kaldenkirchen in die tijd is weinig bekend. We kunnen niet uitsluiten dat daar enige kennis over kachels aanwezig was; van een reguliere productie ervan in de jaren dertig is tot dusver niets gebleken.

In 1837 en 1838 wordt in Weerselo in het gezin Peters een zoon geboren. Als in 1840 een derde zoon volgt heeft de familie zich gevestigd te Neede. Het Weerselose avontuur met de tegelkachels is dus van korte duur geweest, naar schatting zo'n vier jaar.

De verhuizing naar Neede betekende het einde van het vrije ondernemerschap. Hendrik Peters trad in dienst van notaris J.H.W.ten Bokkel Huinink, die in de buurtschap Noordijk een steen- en pannenfabriek dreef, en in oktober 1839 vergunning kreeg om daar een pottenbakkerij aan toe te voegen.¹⁶ We veronderstellen dat Peters vanaf het begin bij dit nieuwe bedrijfs onderdeel betrokken was. Erg groot kan het bedrijf niet geweest zijn. In de gemeenteverslagen van Neede is jaar in, jaar uit sprake van 'de steen- pannen- en pottenfabriek welke zonder in bloei toe te nemen zich nogal staande houdt.' Peters zal als meesterknecht zijn opgetreden en hooguit wat handlangers ter beschikking hebben gehad, en, niet te vergeten, zijn opgroeiende zoons, waarvan er drie, Antonius, Bernardus en Gradus, pottenbakker werden.

In de enige bron waarin we deze pottenbakkerij vermeld vonden is nadrukkelijk sprake van de productie van Frankforter waar; een zwarte pispot wordt aan het bedrijf toegeschreven.¹⁷

In 1860 verdween de pottenbakkerij; de steen- en pannenfabriek werd voortgezet. Peters verhuisde al in 1858 of 1859 naar Eibergen; of hij bij het bedrijf in Neede betrokken bleef of ander werk vond is niet duidelijk; in 1860 vestigde hij zich in elk geval vanuit Eibergen in Deventer.

Waarom Deventer? Dat telde twee bloeiende pottenbakkerijen, van G.J.Hamer jr. en Douwe Draaisma. Moderne, innovatieve bedrijven waar Peters en zijn zonen een bestaan vonden. Of Peters uit Neede vertrok omdat de pottenbakkerij sloot of dat het net omgekeerd was - in elk geval kan de verhuizing naar Deventer te maken hebben gehad met de daar veel ruimere toekomstperspectieven voor de drie jongens.

Hendrik Peters overleed in 1866 in Deventer als pottenbakkersknecht. Zijn zoons bleven in hetzelfde vak werkzaam.

Andreas Arnoldus Janssen werd in 1850 geboren in Tegelen als zoon van Jozef Laurens Janssen en Margaretha van Dijk. Hij was pottenbakkersknecht en trouwde in 1876 met Sybille Adelgonda Stinkes, weduwe van Jozef Engels. Haar huwelijk met Engels, in 1874 gesloten, had slechts drie maanden geduurd.

Jozef Engels was pottenfabrikant, en uit het feit dat zijn weduwe de twee volgende jaren het octrooigeld voor het graven van potklei betaalde kunnen we afleiden dat zij het bedrijf toen leidde. Vanaf 1877 betaalt Janssen octrooigeld, en dat maakt het aannemelijk dat hij door zijn huwelijk de status van zelfstandig ondernemer verwierf en de pottenbakkerij van de familie Engels voortzette. Waarschijnlijk werkte hij er al voor zijn huwelijk.

Het laatste jaar waarover gegevens over de betaling van octrooigeld beschikbaar zijn is 1883, en dan wordt Janssen nog steeds vermeld. In april 1886 vertrekt het gezin, waarvan ook Jozef Jacob Engels, Sybilles zoon uit haar eerste huwelijk, deel uitmaakt, naar Deventer. Hun pottenbakkerij zal omstreeks die tijd gesloten zijn.

De vooruitzichten voor de Tegelse pottenbakkersnijverheid waren toen niet al te zonnig, terwijl in Deventer aan het eind van de negentiende eeuw op aardewerkgebied een levendige bedrijvigheid heerste, waardoor aan meer dan 100 mensen werk werd verschaft. Voor deze tak van nijverheid is dat veel, maar in Deventer waren de metaal- en textielsector vele malen belangrijker. De vier aardewerkproducenten noemden zich terracottafabrikant, en ze maakten bouwkeramiek, tuinvazen en -beelden, bloempotten, buizen en ook gebruiks aardewerk. De kleinere bedrijven waren van L.J.Grolleman en G.W.S.Nierdt; de grote van G.J.Hamer jr. en H.F.Hamelberg en Co. Alle vier beschikten ze over een stoommachine.¹⁸

Bloempotten, bloempottenpers en links onder de tafel de persvormen in de pottenbakkerij van de firma J.W.A.Janssen te Deventer. (Stadsarchief Deventer)

Detail uit een briefhoofd van de firma J.W.A. Janssen te Deventer. (Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

Janssen vond, naar we veronderstellen, werk bij Hamer; enkele jaren later is hij daar in elk geval in dienst. In 1889 verkoopt Hamer zijn bedrijf aan I.C.F. Laurillard, en het krijgt de naam Deventer IJzeraardenbuizen- en Terracottafabriek. De productie van gresbuizen voor riolen wordt dan steeds belangrijker.

In 1892 probeert Janssen zich te vestigen als zelfstandig pottenbakker. Hij dient een aanvraag in bij de gemeente om een bedrijf te beginnen in de Bloemstraat, aan de overkant van de IJssel. De gemeente ligt dwars. Een jaar later volgt een nieuwe poging aan de Ooievaarstraat, bij de Diepenveenseweg, en die slaagt. Janssen onderscheidt zich van zijn collega's door niet de terracotta centraal te stellen, maar het gebruiks aardewerk, dat bij de anderen meer op de achtergrond raakt. In die zin is het een ouderwets bedrijf.

Zowel Janssens zoon, Jacob Willem Andries, als zijn stiefzoon, Jozef Jacob Engels, werkte mee in de pottenbakkerij. Het bleef een klein bedrijf; de gemeenteverslagen van de jaren 1905-1909 melden drie à vier werknemers. Het was wel een gezond bedrijf, dat al zijn Deventer concurrenten vele decennia heeft overleefd.

Andreas Arnoldus Janssen was de enige van de acht streekgenoten die we hebben gevolgd die een hoge leeftijd bereikte; hij overleed in Deventer in 1932, 82 jaar oud. Zijn zoon had toen al lang de leiding van het bedrijf overgenomen. Zijn briefhoofd vermeldde wat hij maakte: ruwe bloempotten, zaaipannen, Gouds en Fries aardewerk, vazen, bloempotten, bloemhangers en jardinières. Later zetten twee kleinzoons de onderneming voort, en het assortiment werd beperkt tot alle soorten bloempotten, schoorsteenpotten en een beperkte sortering gebruiks aardewerk. Na 90 jaar sloot Janssens aardewerkfabriek in 1983 haar deuren.

Van de acht pottenbakkers die we gevolgd hebben kwamen er drie in Gouda terecht en drie in Deventer. Deze trio's verschillen sterk van elkaar. Janssen, Glasmachers en Faessen zullen elkaar al gekend hebben vóór ze naar Gouda trokken, ze kwamen daar kort na elkaar, en in elk geval Glasmachers en Faessen hebben daar ook samengewerkt.

Heutgens, Peters en Janssen vertegenwoordigden verschillende generaties; ze kwamen na elkaar in Deventer terecht, in verschillende stadia van ontwikkeling van de aardewerknijverheid aldaar: de startperiode, het begin van de bloeiperiode, en het hoogtepunt daarvan. Ze hebben elkaar waarschijnlijk nooit ontmoet.

NAAR WAGENINGEN

Johannes Gerardus Deckers

De pottenbakker Johannes Gerardus Deckers, in 1795 in Kaldenkirchen geboren als zoon van de metselaar Engelbertus Deckers en Cornelia Kangels trouwde in 1818 te Wageningen met Willemijn Arboin. Een opmerkelijk huwelijk gezien het leeftijdsverschil: Willemijn was 45 jaar en weduwe van Hendrik Spoor (ook wel Spohr), die enkele jaren daarvoor in Doesburg, de geboorteplaats van Willemijn, was overleden. Huwelijken als deze met een oudere partner waren vroeger in pottenbakkerskringen geen uitzondering.¹⁹ Een jonge knecht trouwde niet zelden met de weduwe van zijn baas en verwierf op deze wijze zelfstandigheid en een bedrijf. Zeker in de streek waar Deckers vandaan kwam, was dit een goede gewoonte. Het huwelijk van Deckers biedt echter geen aanknopingspunt in deze richting. Willemijns overleden echtgenoot bleek een gewone dagloner te zijn.

Wat had Wageningen Deckers te bieden aan werkgelegenheid? Twee pottenbakkerijen van - alweer - Frankforter aardewerk, waarvan de laatst opgerichte van de gebroeders J.F. en B. Isselmann ongeveer opgeheven moet zijn op het moment dat Deckers in Wageningen arriveerde. De Isselmannen werkten verder in Arnhem.

De oudste pottenbakkerij was sedert het begin van de negentiende eeuw eigendom van Hendrik (van) Rennes, die zich in 1801 vanuit Bennekom in Wageningen gevestigd had. Hij was toen al 60 jaar en zal het werk niet zelf ter hand genomen hebben. Omstreeks 1800 worden de gebroeders Hendrik en Isaac Schoester, afkomstig uit Arnhem, in Wageningen aangetroffen. Enkele generaties nakomelingen van de eerste zullen bijna een eeuw lang het vak in Wageningen trouw blijven.

We hebben Wageningen als pottenbakkersstad nog niet in alle details onderzocht. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw komen er nieuwe bedrijven, waaronder een terracottafabriek van de stukadoor J.F. Falise. Tot ongeveer 1850 lijkt de bovengenoemde pottenbakkerij van Van Rennes de enige en het is zeker dat Deckers hier vele jaren heeft gewerkt

De oude Hendrik van Rennes was in 1821 overleden en zijn zoon Willem, die behalve als pottenbakker ook als landbouwer te boek staat, is de volgende eigenaar. Willem - ongehuwd - overleed in 1836 en had al zijn bezittingen, waaronder de pottenbakkerij, die even buiten het centrum gelegen was bij de Veerdijk, vermaakt aan zijn neef Hermanus Willem van Rennes, onderwijzer der jeugd te Renkum.²⁰ Deze beheerde de zaken nog gedurende 10 jaar op afstand, waarna het bedrijf verkocht werd aan een schipper, die het voortzette.

De eigenlijke pottenbakkersbaas, ook wel meesterknecht genaamd, was gedurende een lange reeks van jaren Gerardus Deckers. Hij werkte er samen met zijn stiefzoon Hendrik Willem Spohr, die in 1844 overleed, met Martijn Schoester (geb. 1804) en de oude Jacobus Peters. Deze laatste woonde bij hem in, was vermoedelijk vrijgezel of weduwnaar en omstreeks 1770 geboren in Bracht, niet ver van Kaldenkirchen. Peters trad in 1818 al op als huwelijksgetuige van Deckers, samen met Wilhelm Meulenbroek, die mogelijk uit dezelfde contreien afkomstig was maar wiens identiteit we niet goed konden vaststellen doordat in Wageningen van hem geen huwelijks- of overlijdensakte is gevonden. Peters is mogelijk dezelfde persoon die in 1816 in Gouda samen met Theodor Jansen getuige was bij de geboorte van een kind van de pottenfabrikant Gerardus Staats. Indien dat waar is - het enige houvast is in dit geval de leeftijd van de betrokkene en deze stemt overeen - dan zou Peters en mogelijk ook Deckers via Gouda naar Wageningen gereisd kunnen zijn.

Van het gezelschap Deckers, zijn vrouw en Jacobus Peters zijn na 1845 in Wageningen geen sporen meer gevonden. In de Bevolkingsregisters, die in 1850 beginnen, komen ze niet voor; ze zijn evenmin in Wageningen overleden. Tot nu toe is niet duidelijk waarheen het drietal is verhuisd na een toch redelijk stabiel en succesvol dienstverband van dertig jaar.

VAN ALKMAAR TOT SCHOONDIJKE

Peter Willem Stroeken

Peter Wilhelm Stroeken, geboren in 1805 in Kaldenkirchen als zoon van de kleermaker Antonie Stroeken en Gertrudis Wilmsen is de pottenbakker die het vaakst van allemaal van woonplaats veranderde. Vele malen verloren we hem uit het oog, maar telkens weer kruiste hij tijdens ons landelijk onderzoek onze wegen en verraste ons met zijn aanwezigheid, ook in enkele minder bekende pottenbakkerscentra.

Zijn eerste optreden in Nederland is mogelijk in Tegelen. Daar wordt in de Burgerlijke Stand eind 1828, begin 1829 een pottenbakkersknecht met de naam Willem Stroeken gevonden, onder andere als huwelijksgetuige van de beenhouwer Hendrik Frederik Flos (akte 58, 1828).

Het is niet duidelijk in welk jaar hij vervolgens in Alkmaar terecht is gekomen. In deze stad vond in de jaren 30 een bescheiden opleving plaats van de pottenbakkersnijverheid, doordat achtereenvolgens Johannes Kehl en Dirk Küter er in 1832 en 1834 aan het Zeglis Frankforter aardewerkfabrieken hadden opgericht.²¹ Kehl was logementhouder, Küter vermoedelijk koopman en kroegbaas. Veel meer informatie dan wat namen van pottenbakkers die er gewerkt hebben, leverde het onderzoek in Alkmaar niet op. Onder hen bevonden zich Jan Pieter Hakmes, de Goudse fabrikant van wie Joannes Faesen in 1828 het bedrijf gekocht had, en ook François Gibbon, zoon van Quirijn, wiens Frankforter pottenfabriek aan Jan van de Wepel was overgedragen. Ook de uit Isselburg afkomstige Johan Dieterich Berger, de meesterknecht van Gerrit Jan Hamer in Deventer, die in 1832 op staande voet door zijn werkge-

ver was ontslagen en sedertdien spoorloos, bleek zijn loopbaan voortgezet te hebben in Alkmaar, dat iets weg krijgt van een toevluchtsoord voor pottenbakkers die elders hun draai niet meer konden vinden. Dit gevoegd bij de opvallend vele sterfgevallen onder betrekkelijk jonge pottenbakkers, waaronder het tragische einde van François Gibbon, die in 1846 levenloos uit het Baangrachtje werd opgevisst, maakt Alkmaar tot een wat naargeestig oord. Stroekens verblijf daar was in zoverre positief, dat hij er zijn vrouw Hendrika Muller heeft gevonden. In december 1836 trouwde hij, inmiddels 31 jaar, met de 33 jaar oude naaister, waarna het echtpaar al spoedig naar Gouda afgereisd moet zijn. Hier werden in 1837 en 1839 de twee dochters geboren. Het gezin verhuisde niet lang daarna naar Utrecht, in welke stad we Stroeken bij teval vonden bij het doornemen van de registers van patentschuldigen, de belasting voor zelfstandige ondernemers. Stroeken blijkt naast pottenbakker ook kroeghouder te zijn, voor welke laatste bezigheid hem over het jaar 1841/1842 een aanslag wordt opgelegd.²²

In Utrecht waren in die tijd twee typen pottenbakkers actief. Aan de noordkant van de stad, in de omgeving van het Lauwerecht en de Hoogenoord (wijk M), waren drie fabrikanten gevestigd: Van Blaricum, Martens en Van Dam. De eerste twee met een lange historie, terwijl laatstgenoemde, een gewezen hovenier, weliswaar een nieuwkomer was, maar in dezelfde traditie werkte als zijn naburige collega's. Aan de zuidkant (wijk K) was in de jaren dertig een heel ander groepje neergestreken, met wortels in Arnhem en met de Frankforter pottenrage als achtergrond. Van Stroeken zou men verwachten, dat hij aansluiting zocht bij deze groep, de pottenbakkers Slee, Stuber en Hasselman, maar dat is niet het geval. Hij woont en werkt in wijk M, waar eind 1841 nog een - vroeg overleden - zoontje werd geboren, het laatste bewijs van zijn verblijf in Utrecht.

We vonden hem terug in Haarlem, een stad met slechts één wat kwijnende pottenbakkerij van de weduwe Pieter Maks, gelegen op de Burgwal. Stroeken arriveert er in de herfst van 1843 vanuit Gouda en hij moet gedurende enige jaren de weduwe Maks van dienst geweest zijn, voordat hij zich in deze stad aan het avontuur van een eigen bedrijf waagt.

Op 2 maart 1846 koopt hij van G.J. van der Aa, zeepzieder en lid van de Raad van de stad Haarlem, 'een Huis en Erve, westzijde Burgwal bij de Hagelstraat en ernaast een gebouw, zeepziederij en erf'. Het hiervoor benodigde, niet geringe

bedrag van 3000 gulden wordt door de verkoper zelf gefinancierd, uiteraard op strenge voorwaarden.²³ De nieuwe eigenaar ondervindt bij het aanvragen van de vereiste vergunning noch van de zijde van de provincie noch van de gemeente enige weerstand.²⁴

Hoe lang Stroeken zijn bedrijf heeft uitgeoefend, is niet helemaal duidelijk. In ieder geval tot 1852, het jaar waarover de gemeenteverslagen berichten dat hij vijf knechten aan het werk houdt. Over 1851 wordt zelfs gemeld dat de pottenbakkerij van Stroeken met succes werkt. Maar in de jaren daarna wordt het bedrijf niet meer genoemd. Stroeken blijkt in 1854 uit Haarlem vertrokken te zijn, wederom richting Gouda. In de gemeenteverslagen wordt pas in 1859 melding gemaakt van een nieuwkomer J. Schuyt, 'fabrikant in alle soorten van Engelsche en Hollandsche boom- en oranjepotten, bloemhangers, schoorsteen-, riool- en secreetpijpen, elleboogen en Friesch aardewerk'. Toch is het deze

Aardewerk uit Bergen op Zoom; 19e eeuw. (verzameling auteurs)

Jan Schuyt (geb. 1828) die Stroekens pottenbakkerij moet hebben voortgezet. Dat blijkt niet alleen uit het adres, maar ook uit de naam De Haan, die ontleend is aan de voormalige zeepziederij en tenslotte uit het ooggetuigenverlag van de stadshistoricus F. Allan, die begin jaren '70 een wandeling maakte over de Burgwal, alwaar hij de toen nog in werking zijnde grof aardewerkfabriek De Haan van J. Schuyt passeerde.²⁵

Het blijft natuurlijk de vraag waarom het een ervaren pottenbakker als Stroeken niet blijvend gelukte om een bedrijf rendabel te houden, terwijl een man

als Schuyt, die voor goudsmid had geleerd hier wel in slaagde. Geld moet het struikelblok zijn geweest, met name een gebrek aan reserves in geval van ziekte of andere tegenslag. Wellicht was een gebouw van 3000 gulden ook wat te hoog gegrepen en werd de jaarlijkse aflossing te bezwaarlijk.

Hoe het ook zij, Stroeken werd andermaal pottenbakkersknecht en ook deze keer blijkt Gouda een tussenstation. In 1857 werkt hij in Bergen op Zoom, een van de oudste en leidinggevende centra. Een ongebruikelijke verhuizing, aangezien in Bergen op Zoom slechts bij uitzondering niet-Bergse werklieden worden gevonden. Het Bergse fabrikaat, dat voornamelijk bestond uit degelijke vuurbestendige waren als kook- en bakpannen, komforen, testen en doofpotten genoot vanouds een grote landelijke populariteit.

Met dit genre had Stroeken ruim vijf jaar ervaring opgedaan, toen hij, inmiddels 57 jaar oud, nog eens op zoek ging naar een andere werkkring. In het voorjaar van 1863 nam de horlogemaker W.I. Leenhouts in Schoondijke (Zeeuws-Vlaanderen) het initiatief tot het inrichten van een pottenbakkerswerkplaats. Tijdens een summier onderzoek naar dit bedrijf, dat meer dan 100 jaar bestaan heeft, vonden we Stroeken terug. Terwijl zijn vrouw en dochters nog in Bergen op Zoom verbleven, is hij begin mei in Schoondijke overleden op het moment dat hij met Leenhouts bezig geweest moet zijn met het in werking brengen van de nieuwe fabriek. Waarschijnlijk was hij de beoogde meesterknecht.

Als er één pottenbakker uit onze onderzoeksgroep is die ver van huis gestorven is, dan is dat Peter Wilhelm Stroeken, de man met de vele levens. De weg die hij ging van Kaldenkirchen tot Schoondijke representeert ook de veranderingen die hij als pottenbakker heeft ondergaan. Hij moet zich meer en meer vertrouwd gemaakt hebben met het Hollandse product. Ooit begonnen op een marginale fabriek voor Frankforter aardewerk in Alkmaar en geëindigd in het zeer traditionele Bergen op Zoom: als hij ergens in geslaagd is dan is het wel in zijn aanpassing aan het nieuwe vaderland.

TOT SLOT

De levensgeschiedenissen van de pottenbakkers die we hier gevolgd hebben komen in twee opzichten overeen. Na hun vertrek uit Tegelen en Kaldenkirchen vonden ze, met uitzondering van A.A.Janssen, werk in de Frankforter aardewerfabrieken. Deze voorzagen sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw in de behoefte aan een nieuw soort keukengerie, dat aanvankelijk vanuit Duitsland werd ingevoerd. Pottenbakkers in plaatsen als Arnhem, Wageningen, Delft en Gouda vonden al vroeg de middelen om zelf deze gewilde kook-, bak- en braadpannen in productie te nemen. Vanaf ongeveer 1800 werd het assortiment verrijkt met zwart aardewerk, waarbij vooral Engelse voorbeelden werden gevolgd en dat bij uitstek ook het specialisme was van de pottenbakkers uit Kaldenkirchen en Tegelen.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de geëmigreerde pottenbakkers, toegerust met ervaring op dit terrein, gewilde werknemers waren in de Frankforter pottenbakkerijen. Theodor Jansen en Joannes Faessen hadden in Gouda gedurende enige jaren een eigen bedrijf dat dit nieuwe aardewerk fabriceerde. We zagen hoe Faessen daarnaast ook het traditionele Goudse product in zijn magazijnen had.

Het Frankforter aardewerk raakte op zijn retour en met name Peter Willem Stroeken doorliep alle stadia van aanpassing aan het traditionele Nederlandse product.

Zo zijn er geen aanwijzingen dat hij in zijn eigen Haarlemse fabriek nog Frankforter potten heeft gemaakt en uiteindelijk vond hij werk in Bergen op Zoom.

Een tweede, niet minder belangrijke overeenkomst tussen de pottenbakkers van onze groep is hun streven naar zelfstandigheid. Deckers in Wageningen en Heutgens in Deventer werden meesterknecht en zijn in deze rol naar het zich laat aanzien geslaagd. De anderen hadden op enig moment in hun loopbaan een eigen bedrijf. Vier van hen - Jansen en Glasmachers in Gouda, Stroeken in Haarlem en Peters in Weerselo - moesten dit na verloop van tijd weer opgeven. Ze eindigden als pottenbakkersknecht.

Faessen in Gouda is vroeg overleden op een moment dat het met de Frankforter aardewerfabrieken bergafwaarts ging. We zullen nooit weten of hij deze teruggang zou hebben kunnen opvangen.

Janssen in Deventer tenslotte, die veel jonger is dan alle anderen en om die reden eigenlijk wat buiten de groep valt, is als fabrikant het meest geslaagd. Zijn vestigingsplaats was goed gekozen, evenals zijn product, dat aansloot bij de actuele vraag. Met bloempotten, schoorsteenpotten, dierenbenodigdheden en Fries aardewerk kon zijn ambachtelijk bedrijf de voortschrijdende industrialisatie nog een kleine eeuw het hoofd bieden.

